

ОСОБИСТІСНА НЕПОВНОЦІННІСТЬ У КОНТЕКСТІ ТЕОРЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ А. АДЛЕРА

Стаття розкриває внесок А. Адлера в дослідження комплексу неповноцінності. З позицій індивідуальної психології висвітлено причини виникнення відчуття неповноцінності, а також основні симптоми цього складного феномену.

Ключові слова: індивідуальна психологія, феномен неповноцінності, досконалість, інтелектуалізм, рефлексія, Я (Его).

Мінливі умови нашого складного сьогодення породжують ряд особистісних проблем, зумовлених насамперед соціально-економічною нестабільністю та іншими негараздами постколоніальної спільноти. З-поміж різних деструктивних феноменів, які негативно впливають на гармонійність життєдіяльності особистості, окремого наукового статусу набуває проблема подолання комплексів неповноцінності. Трансформаційний характер суспільних процесів спричинює коливання соціетальної психіки, виявляючись насамперед в особистісній дихотомії як у площині індивідуального існування, а також на громадянському рівні самореалізації.

Відтак, одним із домінуючих факторів у цьому складному й багатогранному процесі є поляризація суспільства за матеріально-статусною ознакою. На наш погляд, саме цей чинник висувається в ранг основних, тобто саме через відчуття величезної різниці у матеріальному плані виникають комплекси особистісної неповноцінності (звичайно, в тих людей, які перебувають на найнижчих щаблях фінансово-матеріального забезпечення). Розбалансованість влади, різьоча диспропорція у матеріальних статках, хаос у виробництві, соціальна незахищеність бідних верств населення постають реальною підставою для зростання різноманітних фобій, нетерпимості, відсутності толерантності, агресії та інших деструктивних факторів і тенденцій, які насамперед акумулюються в комплекси неповноцінності.

Сучасна педагогіка концентрує увагу на питанні про досконалість людини, яка є недосконалою істотою, що існує лише на стадії між недоліками й удосконаленням. Це означає, що виховання виявляється в антропологічній відповідальності за недоліки і переходить його межі з погляду досконалості.

Однак орієнтована на модель необмеженого вдосконалення людини педагогіка все більше стикається з необхідністю вирішення проблеми неповноцінності. Як зазначає Й. Цірфас, разом із сучасними прагненнями до безмежного панування гуманності останнім часом усе більше звертають увагу на право кожного на недосконалість, на імперфектність. Ідея “права на недосконалість” може здатися, на перший погляд, моральним правом, яке виявляється легітимним лише в людському контексті. Його вихідні положення – визнання різниці. Тобто право на недосконалість передбачає, що люди мають звертати увагу на те, з чим пов’язані відмінності між ними,

чи залежать вони від їх моральних, фізичних здібностей і властивостей. Але це право піддається критиці з боку тих, хто розуміє недоліки як діагностований медициною дефект. Проте більш доцільно “визначити неповноцінність у надзвичайних умовах, які слід створити, аби гарантувати індивідуальність і гідність неповноцінної людини... Неповноцінність сприймається не як психічний, фізіологічний чи соціальний недолік, якщо хочуть розглядати його не тільки з медико-антропологічного погляду, що й визначається з точки зору психологічних, фізіологічних і соціальних умов навколишнього середовища. Це робить його оточення незвичайним, яке сприймається як нормативне” [7, с. 294].

Мета статті полягає в розкритті психологічної суті комплексу особистісної неповноцінності, зокрема, крізь призму концептуальних положень потужної теорії – індивідуальної психології А. Адлера.

Незважаючи на наявний прогрес у дослідженні проблеми неповноцінності, увага сучасних дослідників виявляється постійно прикутою до теорії особистості А. Адлера – засновника індивідуальної психології. Він заперечував ідею З. Фройда і К. Юнга про домінування індивідуальних не-свідомих інстинктів у поведінці людини, які протиставляють індивіда суспільству, відокремлюють його від соціуму. Як зауважує Ж. Рюс, “усе протиставляло Фройда й Адлера – і їхні погляди на світ були теж різні. Фройд, у песимістичній традиції філософів зразка Шопенгауера, бачив у хворому на невроз жертву грандіозної і трагічної ілюзії людства. Адлер, будучи оптимістом у дусі Лейбніца, дивився на невротика як на індивіда, гідного жалю, який удається до надто прозорих хитрощів, щоб ухилитися від накладених життям зобов’язань” [4, с. 138].

А. Адлер вважав найбільш важливою силою, котра визначає поведінку і життя людини, – відчуття спільності та єдності з іншими людьми, що стимулює різні суспільні відносини. І хоча він погоджувався з ідеєю попередників про те, що індивідові притаманна певна відмінна від інших людей внутрішня природа, яка впливає на формування особистості, однак надавав вирішального значення у її формуванні не сексуальним, а соціальним факторам, насамперед суспільним інтересам. Адже, з його погляду, “соціальний інтерес – це найбільш важливий чинник у підході до виховання й лікування...” [2, с. 18].

Крім того, вчений як найбільш важливу тенденцією у розвитку особистості виокремлював її прагнення, з одного боку, зберегти власну індивідуальність у цілісності, без жодних змін, а з іншого – розвивати її. З огляду на останнє він запровадив у психологію поняття “творчого Я” індивідуалізовану систему, яка може змінювати напрям розвитку особистості, інтерпретуючи життєвий досвід людини та надаючи йому різного сенсу. Крім того, “Я” самостійно здійснює пошуки такого досвіду, який може полегшити кожній людині реалізацію її унікального стилю життя. Водночас добре структурована й аргументована теорія особистості А. Адлера ґрунтується не тільки на “творчому Я”, а й на ідеях відчуття спільності, фікти-

вного фіналізму, прагнення до переваги. Проте на особливу увагу серед цих ідей видатного психолога заслуговує відчуття неповноцінності.

А. Адлер стверджував, що стиль життя визначає і систематизує досвід людини. Він тісно пов'язаний з відчуттям спільності, одним із несвідомих відчуттів, що становлять структуру “Я”. Відчуття спільності – стрижень, на якому тримається вся конструкція стилю життя. Хоча це відчуття і природне, воно може залишитися нерозвинутим. Як наслідок – зухвала поведінка, неврози і конфлікти. “Як виникають невротичні явища? Чому хворий на невроз прагне бути великою людиною і безперервно шукає доказів своєї вищості? Звідки виникає в нього інтенсивна потреба прославляти свою персону? Чому вдається він до тих чи інших дій і докладає стільки зусиль, щоб гарантувати свою безпеку? Всі ці факти, на нашу думку, пояснюються дуже просто: вихідну точку еволюції неврозу визначає не що інше, як загрозливе відчуття небезпеки та неповноцінності, відчуття, яке породжує невтримне бажання знайти дорогу, яка привела б до стерпного життя, давши йому напрям, джерело спокою і безпеки. Оскільки, з нашого погляду, сутність неврозу полягає в безперервному і надмірному використанні психічних засобів, які має у своєму розпорядженні суб'єкт. Серед цих психічних засобів головні складаються з допоміжних, конвенціональних конструкцій, які утворюють думка, бажання, дія” [1].

На думку А. Адлера, відчуття неповноцінності закорінене в дитинстві: “Як слабка істота, дитина відчуває власну неповноцінність і перебуває в ситуації, яку насилу може витримати. Проте в ній закладено прагнення розвиватися в напрямі, визначеному метою, яку вона для себе обирає. На цьому етапі матеріал, котрий сприяє розвиткові, менш важливий, ніж сама мета, що детермінує напрям життя. Важко сказати, як фіксується ця мета, проте зрозуміло, що вона існує і впливає на кожен душевний порух дитини” [2, с. 21]. Відомо лише, що дитина переживає довгий період залежності, якщо вона беззахисна, і щоб вижити, має спиратися на батьків. Цей досвід викликає в неї глибокі переживання. Водночас вона ще до усвідомлення власного “Я” засвоює життєвий план свого майбутнього – стиль життя, який формується тоді, коли дитина ще не володіє ні досить розвинутою мовою, ні досить виразною системою понять. Одночасно у неї також виникає відчуття залежності, безпорадності та неповноцінності. Тому А. Адлер пов'язує можливість розвитку особистості з наявністю відчуття неповноцінності. Адже бути людиною, з його погляду, означає мати відчуття неповноцінності, яке постійно прагне до свого подолання. Німецький дослідник індивідуальної психології Г. Кріпс виокремлює у семантичному полі “відчуття неповноцінності” шість значень: 1) конкретно пережите відчуття, емоцію; 2) негативну самооцінку (А. Адлеру складно визначити, що є первинним, відчуття неповноцінності чи занижена самооцінка); 3) дефіцит віри у власні сили і здібності; 4) характерологічну диспозицію; 5) теоретичний конструкт, який пояснює прагнення індивіда “бути нагорі”, шлях до досконалості; 6) всезагальний принцип будь-якого життя й, зокрема, людської еволюції. Останні два значення поняття “відчуття неповно-

цінності” свідчать про те, що воно є засадничою “психічною проформою” розвитку людини [3, с. 27].

Крім того, на думку А. Адлера, у дітей із будь-якою фізичною неповноцінністю може розвиватися відчуття психологічної неповноцінності. “Психологічний контекст набуває надзвичайної важливості у випадках дітей, народжених з пошкодженими органами. Оскільки ці діти опиняються в більш складній ситуації, ніж інші, у них яскраво виявляється перебільшене відчуття неповноцінності. Вже під час формування прототипу вони більше цікавляться собою, ніж оточенням, і ця тенденція може залишитися у них на все подальше життя. Органічна неповноцінність – це не єдина причина помилок у прототипі, є ще ряд ситуацій, які можуть бути їх причиною. Наприклад, ситуації розпечених і знехтуваних дітей. <...>, які ростуть, відчуваючи скруту і страх, оскільки розвиваються в оточенні, яке не вчить їх незалежності” [2, с. 23].

Водночас діти, яким батьки приділяють надто багато уваги, також стають недостатньо впевненими у власних здібностях, оскільки за них завжди все роблять інші. Їх непокоїть відчуття неповноцінності, тому що вони впевнені у власній неспроможності переборювати життєві перешкоди. У свою чергу, і відторгнення батьками може бути причиною появи відчуття неповноцінності, оскільки відторгнуті діти відчувають себе небажаними. У подальшому розвитку в дитини формується недостатня впевненість у тому, що вони можуть бути корисними й отримати належну оцінку від інших людей. А. Адлер вважав, що кожен із цих видів страждань у дитинстві може відігравати вирішальну роль щодо виникнення неврозів у зрілі роки. Відтепер сексуальна етіологія неврозів, головна складова фройдизму, поступається місцем аналізу хитрощів і вивертів волі до всемогутності, звідки бере своє джерело вся людська активність. Стан невротика значно більшою мірою спричинюється його прагненням до вищості (недоволенням), аніж патогенним пригніченням інстинктів. Приречений на “комплекс неповноцінності”, він прагне якось надолужити загрозливу видимість власного краху, але ніколи не має в цьому успіху. Незважаючи на свою простоту, ця доктрина може осяяти яскравим світлом пружини людської душі. Хоча вираз “комплекс неповноцінності” й перетворився на банальний вираз, у доктрині А. Адлера він є точним визначенням і робить значний внесок у вивчення індивідуальної психіки. Він визначає, за словами А. Адлера, віру особи в її спроможність вирішувати проблеми життя, віру, породжену недосконалістю її органів, а також різноманітними вадами та кривдами. Отже, бути людиною – відчувати себе в чомусь неповноцінним і прагнути подолати будь-які вади, накинута нам нашим природним станом; але цей порив і ці зусилля, будучи в собі знаками трансцендентності, можуть спричинювати “комплекс нижчості”, профілактика якого або одужання набирають, таким чином, вирішального значення. Тобто А. Адлер головну увагу приділяє цьому відчуттю неповноцінності, яке впливає на людські вчинки: запобігти виникненню неврозу означає постій-

но розтлумачувати значущість цього пориву, найглибшої пружини всієї активності й усього життя [4, с. 139].

Розрізняючи три види страждань, що виникають у дитинстві, А. Адлер вважав, що вони сприяють розвиткові комплексу неповноцінності. Водночас поява раннього відчуття неповноцінності, на його думку, свідчить про початок довготривалої боротьби за досягнення дитиною вищості над оточенням, а також прагнення до досконалості. Але відчуття неповноцінності з різних причин може стати надмірним. Як наслідок, з'являється комплекс неповноцінності – перебільшене відчуття власної слабкості та неспроможності. Цей комплекс виникає в дитини під час постійного переживання невдач при вирішенні складних ситуацій і через брак підтримки від дорослих. Унаслідок цього пригнічується відчуття належності до спільноти, людства. Відбувається поляризація, невідповідність між стилем життя і відчуттям неповноцінності. Цей розрив досягає тієї сили психологічного конфлікту, коли реальних можливостей його плідного вирішення в дитини вже або ще не вистачає, а допомоги з боку соціального оточення немає. З огляду на це підвищується ймовірність використання неплотворного прийому усунування комплексу неповноцінності через шкідливу компенсацію, девіантну поведінку, відступ та утворення невротичної симптоматики. Шкідлива компенсація призводить до формування невротичного характеру, за яким реально пережите відчуття неповноцінності перетворюється в акумульований комплекс неповноцінності як сталу характерологічну диспозицію. Розміри і спрямованість шкідливої компенсації визначаються найближчим соціальним оточенням: ставленням матері до дитини, відносинами з іншими братами та сестрами, характером взаємодії у навчальному процесі тощо [1, с. 106–121].

Усунування відчуття неповноцінності відбувається через різні механізми компенсації: неповну компенсацію, повну компенсацію, надкомпенсацію і уявну компенсацію, або відхід у хворобу. Зокрема, розвинуте відчуття спільності дає змогу дітям з неповною компенсацією менше відчувати власну неповноцінність, оскільки вони можуть надолужити чи відшкодувати “недоотримане” від батьків за допомогою інших людей. Це особливо важливо за умови досить виражених фізичних вад, які часто не дають можливості повної компенсації й тим самим можуть зупинити особистісний розвиток дитини.

Неможливість подолати наявні дефекти, передусім фізичні, часто призводить до уявної компенсації. Тому дитина, а згодом і доросла людина починає спекулювати власним недоліком, намагаючись з усіх сил, щоб його приголубили та пожаліли. Такий різновид компенсації зупиняє особистісне зростання, формуючи егоїстичну особистість.

У разі надкомпенсації людина намагається бути корисною людям за допомогою своїх знань і вмінь. Відтак, однією з головних якостей особистості, яка допомагає їй встояти у життєвих негараздах і подолати труднощі, виявляється вміння співпрацювати з іншими людьми, а її прагнення до переваги не перетворюється на агресію. Для А. Адлера таким прикладом

надкомпенсації були Демосфен і Ф. Рузвельт. Якщо в людини не розвинуте відчуття спільності, то у випадку надкомпенсації формується невротичний комплекс домінування та влади. Такі люди підозрюють оточення у бажанні панування над іншими та відібрати в них владу, а тому стають підозрілими, жорстокими і мстивими. Для А. Адлера прикладами такої особистості були Наполеон та Гітлер [2, с. 203–207].

Слід зазначити, що поєднання цих видів компенсації дало А. Адлеру змогу створити одну з перших типологій особистості дитини. А його концепція неповноцінності виявилася своєрідною антитезою фрейдівській концепції людини і спричинила великий вплив на подальший розвиток психотерапії та психології особистості. Зокрема, особливу увагу дослідників привертала основні екзистенції прояву неповноцінності, такі як страх, трепет, сумнів, невпевненість тощо.

У певному значенні страх завжди був у центрі уваги філософії, якщо погодитися з тим, що остання народжується з невпевненості людини щодо свого походження і власної долі. Тому дослідження філософського сенсу явища страху могло б бути пов'язане з усією історією людства. Але найбільше уваги його дослідженню присвятили Г. Гегель, С. К'єркегор та М. Гайдегер. На відміну від інших дослідників, яких насамперед цікавило те, що викликає страх, саме ці філософи намагалися описати і зрозуміти власне явище страху не даючи йому зникнути в його "причинах" і "ліках" від нього.

Зокрема, розглядаючи у загальновідомій праці "Феноменології духа" діалектику пана і раба, Г. Гегель звернув увагу на те, що ніщо так не розкриває людині власну сутність, як страх, у якому відображений увесь творчий досвід негативності, який пережив раб. Свідомість раба відчувала страх не щодо якоїсь речі, а стосовно всієї його сутності загалом, тому що вона пережила страх смерті, який є абсолютним паном. Тому велич раба, на відміну від пана, полягає в тому, що він побачив тотальність власного буття, зосереджену в обітниці своєї смерті. Отже, раб усвідомив цю тотальність просто як можливість не бути. Відтак, за Г. Гегелем, смерть – це розкриття усього в мені самому, але розкриття, що знищує саме себе. Тільки страх смерті робить із цього розкриття знання, таке, яке дасть змогу привести свідомість до її розквіту. Страх неминуче виявляється фундаментальним почуттям, яке розкриває людині, що вона є в цілісності, якщо те, що людина є в цілісності, визначається як негативність. Таке осягнення людиною власної негативності призводить до того, що вона повністю розкривається сама собі тільки в почутті негативності, яким є страх.

С. К'єркегор, так само як і Г. Гегель, розуміє страх насамперед як розкриття в людині небуття її буття. У своїх міркуваннях про страх і віру філософ доходить висновку, що "або не існує абсолютного обов'язку перед Богом, або, якщо такий існує, то він є парадоксом, на підставі якого одичне, як одичне, вище загального і, як одичне, перебуває в абсолютному зв'язку з абсолютним; або ж ніколи не існувало на світі віри" [6, с. 18]. Водночас завдяки набутому досвіду необмеженої свободи індивід

розкриває себе самому собі в нескінченній можливості, тобто у своїй повній автономії. Але остання – це гріх, оскільки є бунтом проти Бога. Тому страх, свобода і гріх утворюють, за С. К'єркегором, нерозривну триєдність. Але відкриття індивідом себе в небутті гріха закорінене в спокутуванні: виявляється, що людина проти Бога, але він перейняв на себе її гріх і надалі вона не повставатиме проти нього, якщо є християнином. Отже, кожному індивідові залишається лише обіцянка шляхом спокутування здолати небуття власного буття. А це, на думку С. К'єркегора, і є найвище одкровення страху.

Згідно з М. Гайдегером, слід чітко розрізнити страх і острах, або боязкість. Остання, на його думку, – це переляк, розгубленість, яку відчуває людина в міру наближення якогось загрозливого суцього – людини, тварини, стихійного лиха тощо. Отже, боязкість є неадекватною відповіддю або ж викликає у людини стан, котрий заважає адекватній відповіді на когось або на щось, що може частково або й повністю знищити існування індивіда.

На відміну від боязкості, страх формується невиразною реальністю. Тому людина, яка перебуває в стані страху, переконана, що ніщо реально існуюче не може бути його причиною. Загроза надходить звідусіль і неможливо навіть визначити, наближається вона чи віддаляється. Оскільки всі реалії світу зникають, джерелом страху може бути тільки сам світ як такий. Відступити перед страхом людину примушує голий, жорстокий, невблаганний і непереборний факт її буття-в-світі, у який вона закинута і в якому борсається без захисту й допомоги. Страх народжується зі становища людини та розкриває їй його. Він – істинне почуття первинної ситуації, у якій людина боїться за саму себе як за абсолютну можливість буття-в-світі. Страх – це непорушна самотність [6, с. 186–187].

Водночас виявляється, що коли страх стає для людини фатальною мукою і переростає в хворобу, проблема полягає зовсім не в ньому самому, а в боязні страху. Отже, неповноцінність полягає в спотворенні ставлення до страху, який є абсолютно природним відчуттям, притаманним усім людям залежно від спадкової схильності, темпераменту тощо. Тому сферу страху можна умовно розподілити на два рівні. По-перше, страх для нас насправді щось на зразок внутрішнього природного процесу, який розпочинається за певних умов незалежно від нашого бажання, але найбільш часто із зрозумілих причин. По-друге, наша реакція на цей “природний процес”, наше можливе ставлення до нього, оцінка і спосіб подужати його можуть бути більш-менш боязливими або, у кращому випадку, майже безстрашними.

Висновки. Здійснене нами аналітичне узагальнення проблеми дало підстави стверджувати, що ще З. Фройд, розрізняючи реальні та невротичні страхи, наголошував: “...проблема страху – вузловий пункт, у якому сходяться вельми різні та найбільш важливі питання, таємниця, вирішення якої має пролити яскраве світло на все наше душевне життя” [5, с. 462].

Учений застерігав, що іноді буває досить важко розрізнити, яким є страх – невротичним чи реальним. Адже, з одного боку, ми не дивуємося, якщо дитина боїться усіх чужих людей, нових ситуацій і предметів, та пояснюємо собі цю реакцію її слабкістю і незнанням. Тому ми приписуємо дитині сильну схильність до реального страху і вважаємо доцільним, щоб вона наслідувала цей страх.

Однак, з іншого боку, не всі діти боязливі однаково, і саме ті серед них, “які виявляють особливу лякливість перед усілякими об’єктами і ситуаціями, згодом виявляються нервовими. Невротична схильність виявляється, отже, і в помітній схильності до реального страху, боязливість здається чимось первинним, тому можна дійти висновку, що дитина, а пізніше підліток боїться інтенсивності власного лібідо саме тому, що всього боїться. Виникнення страху з лібідо тим самим немов би заперечується, а якщо простежити умови виникнення реального страху, то послідовно можна дійти думки, що свідомість власної слабкості й безпорадності – неповноцінності, за термінологією А. Адлера, – є остаточною причиною неврозу, якщо ця свідомість переходить з дитячого періоду в більш зрілий вік” [5, с. 432]. Проте патологічної форми страх набуває лише тоді, коли індивід неспроможний упоратися з ним і не розуміє його сенсу, його спонукального характеру.

Отже, страх – невід’ємна риса життя кожної людини, її природна реакція на обтяжливі для неї враження, проблеми і вимоги. Прагнення будь-що уникнути його зрештою призводить до формування ненависті до себе й до світу, є основою виникнення комплексу неповноцінності й потребує активної психолого-педагогічної корекції та допомоги.

Список використаної літератури

1. Адлер А. Воспитание и проблемные дети / А. Адлер // Родители и дети : хрестоматия / под ред. Д.Я. Райгородского. – Самара : БАХРАХ-М, 2003. – С. 106–121.
2. Адлер А. Наука жить (серия “Бестселлеры психологии”) / А. Адлер. – К. : Port-Royal, 1997.
3. Медведєв В.С. Науковий аналіз зарубіжних джерел щодо феномена психологічного захисту / В.С. Медведєв, О.М. Шевченко // Стратегічна панорама. – 2010. – № 1. – С. 22–29.
4. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Ж. Рюс ; пер. з фр. В. Шовкун. – К. : Основи, 1998. – 669 с.
5. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции 1–15 / З. Фрейд. – СПб. : Алетея СПб, 1999.
6. Хайдеггер М. Время и Бытие: Статьи и выступления : пер. с нем. / М. Хайдеггер. – М. : Республика, 1993. – 447 с.
7. Цірфас Й. Право на недосконалість (педагогічні роздуми на питання про фізичні вади) / Й. Цірфас // Українсько-німецькі педагогічні студії. – Бердянськ : [б. в.], 2005. – С. 292–303.

Шарапа А.Ф. Личностная неполноценность в контексте теоретической парадигмы индивидуальной психологии А. Адлера

Стаття розкриває вклад А. Адлера в дослідження комплексу неповноцінності. С позицій індивідуальної психології отражені причини виникнення ощущення неповноцінності, а також основні симптоми цього складного феномена.

Ключевые слова: индивидуальная психология, феномен неполноценности, совершенство, интеллектуализм, рефлексия, Я (Его).

Sharapa H. Personal inferiority in the context of theoretical paradigm of Individual Psychology Adler

The article exposes payment of A. Adler in research of complex of inferiority. From positions of individual psychology reasons of origin of feeling of inferiority, and also basic symptoms of this difficult phenomenon are reflected.

Key words: individual psychology, phenomenon of inferiority, perfection, интеллектуализм, reflection, I (Ego).